

թեամբ ումեմն քահանայի Յովհաննէս պիտա-
կանուն կրօնաւորի, գոր որըրըջեալ արեղայ
ասի, ի յԵրեւան քաղաքի ի մէջ վաճառակա-
նաց զոր քարվանսարայ անուանի ի թվ. ՌՃՂԷ
(1688) եւ նոցին ՌՃՈՆէ»։ Կը սկսի այսպէս ·
«Պատանեակ ոմն Յովաննէս անուն որդի միա-
մօր եւ յոյժ մեծատուն...»։

ԺԸ. դարու սկիզբը «ես էլ Երեւան շատ
կացայ» կը գրէ Յովնաթան Նաղաշ։ Հոս պա-
րագած էր Յովնաթան նկարչութեամբ։ Գրած
է զուարթ բնաւորութեամբ տաղեր ալ, ի մէջ
այլոց «Գովասանութիւնն Երեւանայ քաղա-
քին» (հրտ. Չօպանեան, էջ 95—96) եւ տա-
ղերն «վասն կանանց» (Չեռ. Թ. 537, թղ. 43
բ եւ 70 ա վիեննայի Միխիթ. Մատենագա-
րանի), ուր կը ձաղէ Երեւանի կանանց աւե-
լորդապաշտութիւնները։ Յովնաթանի տա-
ղերը, որոնք մեծաւ մասամբ Երեւան գրուած
են, չափազանց հետաքրքրական են քաղաքի
նիստ ու կացի նկարագրութիւններովը։

Յիշենք ի վերջոյ Աշղ Ջիւանիի գովքն
«Երեւան քաղաք» (Երգեր, Աղեքսանդրապօլ
1893, էջ 22—24) · ուր տակաւին հին Երեւանն
է գննութեան առարկայ։

Կրնայինք դեռ ընդարձակել մեր տողերը,
եթէ ուղէինք մի առ մի յիշել Երեւան օրինա-
կուած ձեռագիրներն եւ Երեւանէն դուրս ելած
մարդիկ, որոնք տարաշխարհիկ ցրուած են
զանազան ուղղութեամբ · այսպէս Յակոբ
Լալիսկոպոս Երեւանցի կը գրէ թէ 7 անգամ
ուխտաւորութեամբ այցելած է Երուսաղէմ,
վերջին անգամ 1599ին (Աղանունի, Միարանք
եւ Այցելուք հայ Երուսաղէմի, 316), սա նոյն
է հաւանօրէն այն Յակոբ Լալիսկոպոսին հետ,
որ 1601ին կը գտնուէր Հոռոմ, 80ամեայ հա-
սակին (Ալիշան, Այրարատ, 316)։

Հ. Ն. ԱԳԻՆԵԱՆ

J. Baltrusaitis, Études sur l'art médiéval en Géorgie
et en Arménie. Leroux 1929, 4°, p. XV + 105
et CI planches*.

J. Baltrusaitisի գիրքը՝ բոման ճար-
տարապետութեան վրայ հետաքրքիր գործ
մ'ըլլալէ զատ, նաեւ վրական եւ հայկական
արուեստներու մասին յոյժ շահեկան ուսում-
նասիրութիւն մըն է։

* Գրախօսականի սկզբնագիրը գաղղիերէն է · հե-
ղինակին ձեռագրէն քարգմանած է Հ. Պ. Սամուէլեան։

Երկասիրութիւնս լոկ երկորդարբար Հայ-
աստանով կը դրաղի, անոր չորս գլուխներէն
երկուքը՝ Վրաստանի վրայ կը խօսին, իսկ
վերջին երկու գլուխները Վրաստանով եւ
Հայաստանով միանգամայն կը դրաղին։

Կիրարկուած յօրինուածութիւնը սեղմ
վերլուծութիւն մըն է (ինչ որ ստիպած է հե-
ղինակը նորանոր ասութիւններ կերտելու),
վերլուծութիւն մը ի հարկէ տեղւոյն վրայ
կատարուած եւ սկզբնական վաւերաթուղթե-
րու վրայ հիմնուած։ Այսու հանգեւրձ յըն-
թացս գործին սպրդած են մերթ կանխահաս
ընդհանրացումներ եւ մերթ դադարներ,
որոնք առանց բաւական քննական հիման են։

Վրական ճարտարապետութեամբ զբա-
ղող գլխուն եզրակացութիւնն ա՛յն է թէ այդ
ճարտարապետութիւնը ո՛չ այնչափ շինուա-
ծային հաւասարակշիւթիւն մը, ո՛րչափ
ստեղծագործական (plastique) արժէք մը կը
ներկայացնէ։ Այս միեւնոյն եզրակացութիւնը
կը մերձեցնէ հեղինակը նաեւ հայկական շի-
նութիւններու, որոնք սակայն մինչեւ այսօր
էտպէս կերտուածային, հետեւողական ա-
րուեստի արտայայտութիւններ ընդունուած
էին, ա՛յնպէս որ շինութիւններու բարձրու-
թիւնէն կախում ունէր յատակադիժը ինքնին ·
— հայկական ճարտարապետութեան յատկա-
նշական գիծն է զարդագործական պարզու-
թիւնը։

H. Faucillon, որուն հովանաւորութեան
տակ գործը լոյս կը տեսնէ, իր աշակերտին
տեսակէտին համակարծիք չ'երեւար։ Իր յա-
ռաջարանին մէջ հաստատելէ վերջը թէ «հայ-
կական արուեստ, վրական արուեստ միեւ-
նոյնը չեն», հեղինակին ընդհանուր եզրակա-
ցութիւնը այսպէս կ'ամփոփէ · Բազրատունեան
արուեստը, գոնէ Վրաստանի մէջ, չէ կա-
րելի ասիական բոման արուեստ կոչել։ Ընդ-
գծուած սահմանափակումս, որով Հայաստան
կ'ակնարկուի, նոր հաստատութիւն կ'առ-
նու նախարանին ուրիշ մէկ տեղիքովն, ուր
կ'ըսուի · ԺԱ. դարուն վերջերը Հայաստանի
մէջ կը կիրարկուէին շինութեան ձեւեր, որոնք
նոյն դարուն ուրիշ տեղ իբր լոկ հնարագի-
տութիւն երեւան կու գան։ Փրանկներն արդէն
նոյն ատեն ծանօթ էին այն ձեւերուն¹։

¹ Պր. Բառմաջեան, ուսումնասիրութեանս վրայ
իր մատենախօսութեան մէջ այս թուականը ա՛լ աւելի
յետս կ'ընկրկէ, Journal Asiatique, Յուլիտ—Սեպտ.,
1930, էջ 180, բայց ուրիշ ո՛րեւէ վերագահութիւն
չ'ըներ։

Եթէ Պր. Faucillon Ստրէիգովսկիի հե-
տեւելով՝ հայկական արուեստը կը նկատէ
«եթէ ո՛չ էական տարբերու տարածող, դոնէ
ինքնակաց ուրոյն կենդրոն մը օժտուած ճա-
ռագայթելու մեծ կարողութեամբ մը», ո՛վ
կ'երաշխաւորէ թէ խնդրական չեն բոման ճար-
տարապետութեան մասին մէջ բերուած այն
եզրակացութիւններն ալ, զորս Բալտրիւզաի-
տիս վրական արուեստը ուսումնասիրելով
ձեռք բերած է։

Օր. F. Henry² իր նորընծայ երկասիրու-
թեան մէջ Բալտրիւզաիտիսի³ համակարծիք է
գտած ըլլալով ինչ ինչ նմանութիւններ իրլան-
դական քանդակործութեան կերտած խաչե-
րուն եւ հայ խաչքարերուն միջեւ։

«Կան ժողովուրդներ, որոնք ճարտարա-
պետական ոյժերու հետեւողական խաղին ան-
ճանօթ են, որոնք կը կերտեն անյօդ քարե-
րով, որոնց վրայ կը տարածեն զարդաձեւե-
րու ցանց մը։ Այս՝ հայերու եւ իրլանդացի-
ներու հասարակ է, եւ եթէ հայկական զար-
դաձեւեր, որոնք իրլանդա մուտ գտած են,
հոն ընդ երկար տեւած բաւած են, հաւանա-
բար պատճառն ա՛յն է որ անոնք համապա-
տասխանած են մտքերու բնածին մէկ ձգտու-
մին, հասոյական երեւցած են աւելի քնարեր-
գական քան շինողական երեւակայութիւննե-
րու եւ անոնց բաւականութիւն տուած են»
(էջ 177)։

Ահա այս հոգեբանական խորհրդածու-
թիւններու կը յանդի Օր. Henryի գրչին տակ
այս կարեւոր գրութիւնը, որ որչափ կ'երեւի
սխալ է եւ կ'արժէ որ հայ ճարտարապետու-
թեան մասնագէտներ անով հետաքրքրուին։

Պր. Բալտրիւզաիտիսի գործին վրական եւ
հայկական արուեստով զբաղող երկու գլուխ-
ներէն մին հիւսազարդերու (entrelacs) վրայ
կը խօսի։ Անոնք շատ կանուխ զարբէն
սկսեալ լայն տեղ մը կը զբաւեն հայ՝ մա-
նաւանդ խաչքարերու արուեստին մէջ, եւ
Ժ. դարու մնացորդ Անիի մայր-եկեղեցոյն
մէկ պատուհանին շրջանակը՝ հանդուցեալ թո-
րամանեանի մէկ կլիշէի վրայէն, բացառիկ

² F. Henry, Sculpture Irlandaise pendant les douze
premiers siècles de l'ère chrétienne. Leroux 1933, 145
figures et 171 pl. hors texte.

³ Օր. Henry, ի հաստատութիւն գրութեանս ի մէջ
կը բերէ Անիի պալատական մատրան սիւները, որոնք
քանակիւնի սիւներուն (pilastre) անկիւններուն,
ցցուակներով (moulure) մատնանշուած են, ինչպէս
նաեւ խոյակները, որոնք մարդակալուի կ'աւարտին, էջ
176 եւ տախտ. 115, 2 նոյն գործին։

զարդական անաղարտութիւն մը ի վեր կը
բերէ (ԻԱ. տախտակ)։ Պր. Բալտրիւզաիտիս
իւր հիւսազարդերու գեղեցիկ վերլուծութեան
մէջ, որ խսկապէս «երկրաչափի» եւ «ոսկե-
րիչի» արժանի գործ մըն է, կ'ուզէ ենթադրել
թէ այս ձեւերու հիւսնալի զարգացումը արա-
բացիներէ ներշնչուած ըլլան (էջ 17)։ Այս
պատճառաւ ալ Բերբէրիտանի եւ Եգիպտոսի
մէջ համեմատութեան եզրներ փնտռելու կ'ել-
լէ։ Սակայն գիտնալու է որ արաբացի աշ-
խարհակալներ ո՛չ մի զարդական օրինակ Հայ-
աստան չբերին, ընդհակառակն անոնք պար-
տեալներու արուեստն է որ իւրացուցին · իսկ
Հայաստան արաբական տիրապետութեան ժա-
մանակ Դամասկոսէն եւ Բաղտատէն է որ կա-
խում ունեցած է։ Ուրիշ կողմանէ ալ քաջա-
ձանօթ է որ իսլամ աշխարհի մէջ արուես-
տագիտական շարժումը արեւելքէն դէպի ա-
րեւմուտք ընթացք առած է։ Այս իսկ պատ-
ճառաւ վերոյիշեալ ազդեցութեան հետքերը
Սիւրիայի եւ Միջագետքի մէջ փնտռելու է,
ուր իսլամական յիշատակարանները անհա-
մեծատ աւելի լաւ պահուած ըլլալու են քան
Հայաստանի քրիստոնէական դարուն յիշատա-
կարանները։ Բայ աստի դիտել կու տամ որ
Քալիֆուանի մէջ Թ. դարէն մնացած Սիլի
Օթրա մզկիթին հիւսազարդքը, որոնք Բալ-
տրիւզաիտիս կ'ուզէ ակնարկել, ո՛չ միայն
նախնական հանգամանք մ'ունին, այլ եւ G.
Marçaisի կողմէ իբր քրիստոնէական արու-
եստի ծնունդներ կը նկատուին⁴։

Յայս վայր իմ գլխաւոր տարակարծու-
թիւններս մէջ բերելէն վերջը, կ'ուզեմ մաս-
նաւոր կերպով գնահատել Պր. Բալտրիւզաի-
տիսի մատուցած ծառայութիւնը, այնու որ
նա կը ծանօթացնէ մեզի ցայժմ անտիպ մնա-
ցած յիշատակարաններ, ինչպէս նաեւ աւելի
ընթեռնել յիշատակարաններ։ Հիւսազարդե-
րու վրայ գրած գլխուն մէջ, որ ազգային տե-
սակէտէ աւազ կարեւորութիւն ունի, մերադ-
նեայ զարդագործ արուեստագէտներուն վեր-
լուծող ողին կարկառուն կը պայծառացնէ,
որոնց կերտուածքները, թէպէտ աւելի փոքր
չափի վրայ եւ նուազ բարձրաքանդակ քան
վրականները, սակայն աւելի միասարք կեր-
պով յղացուած արտադրութիւններ են։

Կը մաղթենք, որ հրատարակութեանս

⁴ G. Marçais, Sur l'art musulman du IX siècle
en Tunisie, Actes du Congrès d'Histoire de l'Art de
1921, Paris 1923, tome I, p. 286 et pl. 14.

նորեր յաջորդեն, որուն ներքին արժէքը սոյն արժէքին կը հաւասարի, եթէ աւելին ալ չէ, զոր նա կ'ընծայէ իբր բոման արուեստի ուսումնասիրութիւն:

ԱՐՄԵՆԱԿ ՍԱԳԸԳԵԱՆ

ԳԱՐԵԳՐԻՆ ԲԱԸ. Յ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ, Բառարան պարսկերէն-հայերէն: ԹԷԽՐԱՆ, տպ. «Փարոս», 1933, էջք X + 790: Գինն՝ 40 ռիալ:

Պարսկահայ մտաւոր կեանքում մի խոշոր գէպը կարելի է համարել Գարեգին քահ. Կիրակոսեանի պարսկերէն-հայերէն բառարանի հրատարակութիւնը:

Ինչպէս յայտնի է, մենք մինչեւ օրս ունեցել ենք միայն մի պարսկահայ բառարան — Գէորգ զպիրինը, որ տպագրուած է 1826 թ.: Սակայն այս արժէքաւոր գործը, որ հնացած եւ վաղուց սպառուած է, ունէր մի խոշոր թերութիւն — պարսկերէն բառերը գրուած էին հայկական տառադարձութեամբ եւ այն՝ տաճկական արտասանութեամբ: Մի օրինակելի պարսկահայ բառարանի կարիքը վաղուց էր զգացուած, մանաւանդ Պարսկաստանում, որտեղ պարսկերէնը մուտք է գործել հայ զպրոցները հսկայական չափերով եւ որպէս վերածնունդ ազգի պաշտօնական լեզու՝ խոշոր կարեւորութիւն է ստացել:

Սակայն ո՞վ պէտք է լրացնէր այդ բացը: Գիտնական պարսկագէտներ մենք համարեալ չունենք եւ եթէ ունենայինք, նրանց արտասանութիւնն անխուսափելիօրէն պէտք է լինէր թուրքական կամ հին պարսկական, ինչպէս է Եւրոպական գիտնականների արտասանութիւնը, որը սակայն կենդանի պարսկերէնից մեծապէս տարբերում է եւ պարսկահայ շրջաններում լեզուի խառնափնթորութիւն միայն կարող էր առաջացնել: Տեղացի պարսկագէտ հայերը որքան եւ տեղեակ կենդանի պարսկերէնին, չունեն պահանջուած գիտական պատրաստութիւնն այդ գործը կատարելու: Վերջիններից ամենից յաջողակը հէնց Գարեգին քահ. Կիրակոսեանն էր, որ եւ վաղուց յղացել էր այդ միտքը: Այդ բանն ինձ յայտնի էր տարիներ առաջ, յարգելի հեղինակը զեռ 1922 թ. ցոյց էր տուել ինձ իր համարեալ ամբողջացած գործը:

Շատ գեղեցիկ է բառարանի նպատակը, որ հեղինակը ձեւակերպել է հետեւեալ տողերում. «այս կարեւոր լեզուն ուսումնասիրողների եւ յատկապէս պարսկահայ աշակերտների համար երեւան եւ գալիս որոշ դժուարութիւններ, որոնց հարթելու համար ձեռնարկեցի սոյն բառարանի կազմութեանը»: Բառարանն ուրեմն յօրինուած է լեզուն սովորողների եւ աշակերտների, մի խօսքով սկսնակների համար եւ որպէս այդպիսի՝ աւելի քան բառարանում է գրուած պահանջը:

Բառարանն ունի խոշոր առաւելութիւններ. 1. Պարսկերէն բառերի դիմաց գրած է արտասանութիւնը, եւ որ գլխաւորն է, ներկայի դուրս պարսկական եւ ոչ թուրքական կամ հին պարսկական արտասանութիւնը — հայերէն տառերով:

Կարելի էր, ի հարկէ, տառադարձութիւնը հայերէն գրերով աւելի դիտական հիմունքներով վրայ դնել, որովհետեւ հայերէն տառերը կարող են շնորհել պարսկերէնին ոչ աւելի նուազ չափով յաջող արանակիրայցիա, քան լատիններէնը: Բայց զրա համար կը պահանջուէր նախ աւելի մասնագիտական լեզուաբանական (հնչարանական) պատրաստութիւն եւ երկրորդ, որ շատ կարեւոր է, մեր տարանները, մանաւանդ Թէհրանինը, հնարաւորութիւն չեն կարող ընձեռել զանազան պայմանական նշանները ճշգրտութեամբ ձեւակերպելուն:

Մասնաւորապէս պարսկական (արաբերէն) ց հնչիւնի տառադարձութիւնը 'յ-ով յաջող չի կարող համարուել, որովհետեւ յ տառը զուգորդուած է կրկնակի հնչիւնների հետ, այն է յ-ի (խոտի) եւ Ի-ի, որոնցից ոչ մէկը ոչ մի առնչութիւն չունի ց-ի հետ եւ աւելորդ է: Հետեւեալ նշանը 'ձ, որ ընդունուած է գիտական գործերում, միանգամայն բաւական է արտայայտելու ց: Եւ օր. ٲا բառի «մօյալլամ» տառադարձութիւնը անխուսափելիօրէն իրաւի պատկերացումը կը մտցնի այդ բառի մէջ, որ անբնական է:

Նոյնպէս ٲ տառի արտասանութիւնը չի զուգադիպում կամ գոնէ միշտ չի զուգադիպում ٲ-ի արտասանութեան եւ ուրեմն միացնել երկուսը նոյն տառադարձութեամբ (ٲ) ուղիղ չի լինիլ:

Պարսկական «գարար» նշանի (—) ա-ով փոխարինելը եւ ալէֆի (ا) ա'-ով արտայայտելը տեղիք կարող է տալ զանազան թիւրիմացութիւնների, քանի որ ա-ն զուգորդուած է ա-ի յտակ արտասանութեան հետ (մինչդեռ —ը անգլիական bad բառի միջի ա-ի արտասանութիւնն ունի), իսկ ٲ չեղտուած ա-ի:

Այս տառադարձութեան բոլոր մանրամասնութիւնների մասին յամենայն դէպս պէտք է բացատրութիւն տրուէր ներածութեան մէջ կամ առաջաբանում:

Գրքի առաւելութիւններից է. 2. ածանցաւոր բառերի դիմաց արմատներ դնելը, որ սկսնակների համար ուսանելի է, բայց որ սխտեմատիք կերպով չի կատարուած:

Ապա յիշենք. 3. հայերէնին համապատասխան պարսիկ կամ արաբ բառի մօտ գրուած = նշանը, որ զարկ կը տայ բառանից օգտուողի ստուգարանական հետաքրքրութեան, ինչպէս եւ նախորդ կէտում յիշուած երեւոյթը:

Մասնանշելի է եւ բառարանի ծաւալը, որ ոչ միայն շատ յարմար է գործածութեան համար (աւելի յաջող կը լինէր, եթէ տպագրուած լինէր օր. Վիեննայում), այլ եւ պարունակում է բառերի այնպիսի մթերք, որ միանգամայն բաւարարութիւն կարող է տալ սովորական բնագրի ընթերցման ժամանակ:

Ցոյց տալու համար Հ. Կիրակոսեանի եւ միւս բառարանների միջեւ եղած տարբերութիւնը բառաթերքի եւ ոճերի կողմից, վերցնենք մի քանի բառ. Օրինակի համար Հ. Կիրակոսեանի Բառարանում գտեւում ենք էջ 50 ա (6) اقبانوس, اقوام, اقوال, اقنوم, اقليم, اقلید, եւ այլն բառերը, որոնց դիմաց Գաֆֆարովի բառարանում կարդում ենք اقليم, اقلیدس, اقليم, اقواس, اقوات, اقنوم, اقتصوين, اقتاع, اقمث, اقار, اقار, اقبانوس (16): Steingassի մօտ բառերի նոյն սահմաններում Գաֆֆարովի համեմատութեամբ պակասում են اقوام, اقوات, اقوى եւ اقوام, اقوات, اقوى բառերը, բայց

զրա փոխարէն աւելի ունի 12 բառ, ուրեմն ընդամենը 24 բառ:

Սակայն բառերի այս յարաբերութիւնը բաւական չէ ցոյց տալու բառարանների միջեւ եղած տարբերութիւնները: Կարեւոր են մասնաւոր ոճերը:

Օր. ٲا բառի դիմաց Գաֆֆարովի բառարանում նշանակութիւնից յետոյ (пушка, артиллерійское орудіе; пушечный выстрѣль) մենք գտնում ենք բաղաձայն առումներ. كوله توب, سکان توب, قراول توب, وچة توب, خزانة توب, توب صحرائی, توب دعدن پر, توب خاندان, توب تهر, توب میدانی եւ շարունակութիւնը:

Հեղինակը ճիշդ չէ խնայել պատուով գլուխ հանելու իր գործը: Բառերի նշանակութիւնները որքան կարելի է, ճշգրտած են, հեղինակը երեւան է բերում իր հմտութիւնը ինչպէս պարսկերէնի, այնպէս եւ հայերէնի մէջ: Հայերէն նոյնարմատ բառերի համար Հ. Կիրակոսեանը ձեռքի տակ է ունեցել Թիրեաքեանի բառարանը եւ բարեխղճօրէն օգտուել նրանից: Hübschmann կամ այլ նորագոյն Եւրոպական ստուգարանութիւններ չեն օգտագործուել:

Բառարանի սկզբում դետեղուած է Հ. Աճառեանի նպատակը յառաջաբանը:

Գիրքն ընդհանուր առմամբ կազմուած է խնամքով եւ բառերն ընտրուած են յաջող կերպով եւ Հ. Կիրակոսեանի Բառարանը կոչուած է մեղմում խոշոր գեր կատարելու պարսկերէն լեզուի տարածման գործում եւ կատարելապէս յանձնարարելի է:

ԹԷԽՐԱՆ, 25 Սեպտեմբերի 1933 թ.:

Ռ. ԱՐՄԱԶԱՄԵԱՆ

Resumé der wichtigsten Abhandlungen.

Die Progymnasmen des Theon von Alexandrien in armenischer Übersetzung. Vorläufiger Bericht zum neuentdeckten armenischen Text. Von P. N. Akinian. Sp. 197—212.

Als im Jahre 1925 der Verf. die armenischen Hss. des Staatsmuseums zu Erivan studierte, ist ihm in der Nummer 870 ein Handbuch der Rhetorik untergekommen, das in der Überschrift einem gewissen Tonakan zugeschrieben war. Es war im vorhinein nicht schwer festzustellen, daß die Schrift ein

Fremdgut war, es fehlten dem Verf. nur die Zeit und die nötigen Quellen, die Identität der erwähnten Schrift mit irgendeiner griechischen zu konstatieren. Auf Grund der Auszüge, die er damals gemacht hatte, gelang es ihm unlängst festzustellen, daß hier eine bis jetzt unbekannte Übersetzung der Theonischen Progymnasmen vorliegt.

Da nach G. Reichels Studien bewiesen ist, daß Theons Progymnasmen im erhaltenen griechischen Texte stark umgestaltet, ver-